

Qara Məşədiyev

ZƏRFLƏRİN TÜRK DİLLƏRİNİN DİALEKTLƏRİNƏ QARŞILIQLI İNTEQRASIYASI

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin

İnkişaf Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir

– Qrant № EIF/MQM/Elm-Təhsil-1-2016-1(26)-71/07/5

Türk dillərinin dialektlərinə həsr olunmuş əsərlərdə zərflər bir nitq hissəsi kimi xeyli araşdırılmış, başqa nitq hissələrindən oxşar və fərqli cəhətlərinə müəyyən qədər aydınlıq gətirilmişdir. Lakin zərflərlə bağlı türkoloji dialektologiyada hələ də bir sıra çətinliklərvə tədqiqini gözləyən problemlər qalmaqdadır və bunlardan biri də zərflərdən ibarət olan dialektizmlərin türk dillərinin dialektlərinə qarşılıqlı inteqrasiyasıdır. Zərflər çoxşaxəli nitq hissəsi olduğuna görə uzun illər dilçilik əsərlərində bir sıra əsas nitq hissələri ilə qarışıq salınmışdır. Bu hal zərflərin lüğəvi mənasına görə bir sıra nitq hissələri ilə ortaq işlənməsindən irəli gəlmişdir. Q. Kazımov yazır ki, çoxşaxəlilik o deməkdir ki, zərflər hərəkət və ya əlamət bildirən sözləri bir çox cəhətdən izah edir. Məsələn, isimlər yalnız əşya adı bildirir, feil hərəkət bildirir. Zərflər isə hərəkəti və əlaməti həm tərz, həm zaman, həm yer, həm də kəmiyyət, dərəcə baxımından izah edir və bu şaxələr üzrə bölünməli zərfləri digər əsas nitq hissələri ilə - isimlərlə, sifətlərlə, saylarla yaxınlaşdırır. Hətta leksik mənasına görə bir sıra zərflər isimlərdən, sifətlərdən, saylardan fərqlənir. (1, 360)

Müstəqil nitq hissələrindən biri hesab olunan, iş və hərəkətin icrasının tərzini, zamanını, yerini, miqdarını, bəzən də əlamətini bildirən zərflərin türk dillərinin dialektlərinə və eyni zamanda ədəbi dillərinə qarşılıqlı inteqrasiyası məsələsinə aydınlıq gətirmək müasir türkologiyanın ən aktual problemlərindən biridir. Qeyd etməliyə ki, türk dillərinin dialektlərində zərflər özünəməxsus mövqeyə və işlənmə xüsusiyyətinə malikdir. Bəzi əlamətləri çıxmaq şərti ilə onlarda elə bir fərqli cəhətlər nəzərə qarpır. Məsələn, götürək ədəbi dilimizdə yer zərfi kimi işlənen aşağı sözünü. Dialektoloq R. Rüstəmov qeyd edir ki, bu söz Quba dialektində aşağı/aşağa, Muğan şivələrində aşağı, qərb şivələrində aşağı variantlarında işlənir. (2, 41) Deməli, müasir Azərbaycan ədəbi dilində aşağı formada işlənen bu söz dialekt və şivələrdə fonetik deformasiyaya (1-a) uğramışdır. Aşağı sözü Mahmud Kaşğarının lüğətində aşra şəklində qeydə alınmış və aşağı, alt anlamında izah edilmişdir (3, 184). Bu söz Türkiyə türkcəsində aşağı, başqırd türkcəsində aşkı, qazax türkcəsində astı, özbək türkcəsində astki, tatar türkcəsində askı, türkmən türkcəsində aşakı, uyğur türkcəsində astidiki variantlarında işlənir (4, 30-31) və eyni zamandabu sözün başqırd türkcəsində tübəngi, qazax türkcəsində töməngi, qırğız türkcəsində töməngü, tatar türkcəsində tübəngü, uyğur türkcəsində tövəngi kimi sinonimlərdən də istifadə edilir (4, 30-31). Özbək türkcəsində bu söz pastiki şəklində işlənilir (4, 30-31)

Türk dillərinin qədim yazılı abidələrində aşağı zərfi aşağı şəklində, yəni Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində çıxış edən variantlarında işlənilmişdir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki aşağı zərfi "Kitabi- Dədə Qorqud" dastanının dilində də bir neçə dəfə işlənilmişdir. F. Zeynalov və S. Əlizadə dastanda işlənen aşağı sözünü aşağı şəklində oxumuşlar. "Əgər hasardan aşağı orqanla salındıracaq olursam...; Beyrək aşağı baqdı (5, 59). Qorqudsünaslardan bəziləri dastanda işlənen aşağı sözünü aşağı şəklində oxumuşlar ki, fikrimizcə, bu da mübahisəlidir. M. Ergin də bu zərfi aşağı şəklində oxumuşdur. (5, 247). XVI əsrə aid olan qırpaq sənədlərinin dilində də aşağı sözü aşağı şəklindədir. (6, 130) Aşağı zərfi ilə bağlı K. Brokelmanın da etimoloji izahı xüsusi maraq doğurur. O yazır ki, aşağı hissə, alçaq yer, aran, düzənlik mənasında olan aşağı sözü aşağı kökü ilə təsriflənməyən forma şəkilçisi olan "a" nın qovuşması əsasında yaranmışdır. (7, 215) Ə. Tanrıverdi qeyd edir ki, "aşağı sözündə - a təsriflənməyən forma şəkilçisidir" fikri türk dillərində yer zərflərinin yaranma əsasları ilə ziddiyyət təşkil edir. Çünki türk dillərində yuxarı, dışarı, irəli (il-əri), içəri və s. sözlərdə -arı, -əri şəkilçisinin daşlanmış vəziyyətdə olduğu göstərilir. Bu fikir, həm də türk dialektlərində aşağı anlamı aşarı (aşak-arı) sözünün işlənməsi aşağı sözünə başqa müstəvidə yanaşmağı diktə edir. (8, 323; 9, 86) N. K. Dmitriyev və F. E. Korş aşağı sözünü aş (feil) + ak//aq-ı modelində olduğunu göstərmişlər. (10, 142; 11, 160) Fikrimizcə, "... qədim türk dilində aş feilinə -ak//aq şəkilçisinin qoşulması ilə aşak//aşağ sözünü yaranıb" – fikrini söyləyənlər yanılırlar. Əlbəttə, biz də bu fikirdəyik ki, sözün kökü aş feilidir. Lakin bu sözün mübahisə törədən şəkilçisi (aq// ak) hissəsidir. Görünür, bu sözün etimologiyasını vaxtilə araşdıranların Mahmud Kaşğarının lüğətindən xəbərləri olmayıb. Bi daha da qeyd edək ki, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində aşağı şəklində işlənen aşağı Mahmud Kaşğarının lüğətində aşra şəklindədir və bu sözü aş (feil) və ra (şəkilçi) modeli əsasında etimoloji baxımdan təhlil etmək daha ağılabatandır. İstər oğuz, istərsə də qırpaq qrupu türk dillərinin əksəriyyətində bu və ya digər fonetik variantlarla işlənen aşağı (Azərbaycan dili), aşağı türk dili), aşkı (başqırd dili), astı (qazax dili), astki(özbək dili), askı (tatar dili), aşakı (türkmən dili) və s.sözünün ilkin forması aşra olmuş və türk dillərinə və bu dillərin dialektlərinə aş (feil)+ ra (şəkilçi) modelinin inkişafı əsasında qarşılıqlı inteqrasiya olunmuşdur.

Azərbaycan dilinin qərb qrupu diləkt və şivələrində indiki zaman məzmunlu indi sözü imdi şəklində işlənir. Azərbaycan dilinin qərb qrupu şivələrində işlənen imdi zaman zərfi qədim formasını daha yaxşı mühafizə edib saxlamışdır. Çünki indi sözü Orxon- Yenisey abidələrində amti (Ol amti adıq yok- İndi eldə iğtişax yoxdur), "Kitabi- Dədə Qorqud" un dilində isə emdi/imdi (12, 24) formalarında işlənilmişdir. M. Şirəliyev indi sözünün Azərbaycan dilinin yalnız qərb şivələrində işləndiyini qeyd edir: " Söz ortasında səssizlərin əvəzlənməsində qərb qrupu dialekt və şivələrində bəzən bir misalı olan hadisələrə də rast gəlirik ... n- m: imdi (Böyük Muğanlı kəndi)—indi" (3, 13) Azərbaycan dilinin qərb qrupu şivələrində imdi şəklində işlənen zaman zərfi Türkiyə türkcəsində şimdi, Azərbaycan türkcəsində indi, qazax türkcəsində endi, qırğız türkcəsində endi, uyğur türkcəsində əmdi (4, 824-825) formalarında çıxış edir. Bu söz başqırd, tatar, türkmən dillərinə inteqrasiya edilməmişdir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində mövcud olan bütün, bütöv zərfləri bəzi dialekt və şivələrdə bütöy fonetik variantında çıxış edir. Bütün, bütöv zərfləri türk dillərinin əksəriyyətində sinonim sözlər kimi işlənir. Bütün sözü Türkiyə, Azərbaycan, qırğız, özbək türkcələrində heç bir fonetik dəyişikliyə uğramadan çıxış edir. Bu söz başqırd türkcəsində boton, bota, totoni, qazax türkcəsində bütün, бүкүл, qırğız türkcəsində бүткүл, tatar türkcəsində botin, türkmən türkcəsində bütün, uyğur türkcəsində pütün fonetik variantlarında işlənir. (4, 88-89) İstər Azərbaycan ədəbi dilindəki bütün, bütöv, istərsə də onun bəzi şivələrində işlənen bütöy zərflərinin kökü büt sözüdür. Bütün sözünün etimologiyasından bəhs edən T. Hacıyev yazır ki, sözdəki -ün şəkilçisi etimoloji baxımdan zərflərin şəkilçisidir. Hətta bu söz – öv şəkilçisi ilə də işlənir. Lakin sözün kök morfemi büt- müstəqil leksik mənə vermir. Şəkilçi daşlaşdığından söz qrammatik mənasından təcrid olunmuş və öz leksik semantikasını ilə başqa kateqoriyaya keçmişdir. Həmin vəziyyət yaxın/yaxın sözündə də özünü göstərir. Bu gün şivələrimizdə özünü göstərən yovuq//

yavuş sözü həmin sözün morfoloji variantıdır: yaq// yav// yov (q – ğ - v) və - in, -ıq (nq < nq). Analoji vəziyyət uzun, uzaq sözlərinin formalaşmasında da olub: uz-un, uz-aq. Qədim yayan //yayaq variantlarında bu mənzərə aydın görünür. Şəkilçi fonetik quruluşunu dəyişə bilir- bizcə, dünən zərfi əslində sadə dün zərfindən düzəlib: dün-ün (14, 185). “ Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında işlənən dün sözü Azərbaycan dilinin bəzi şivələrində də mühafizə olunmuşdur. Azərbaycan ədəbi dilində işlənən dünən zərfi Türkiyə türkcəsində dün, türkmən türkcəsində düjn fonetik variantlarında çıxış edir. (4,194-195) Türk dillərinin əksəriyyətində arxa leksik vahidindən omonim söz kimi istifadə edilir. Müşahidələrimiz göstərir ki, türk dillərində və onların dialektlərində bu söz həm zərf, həm də isim kimi işlənir. Azərbaycan dilinin Qazax dialektində və Tərtər şivəsində arxa sözü “nəsil” mənasında çıxış edir. (15, 41) Özbək, qaqauz, türkmən dillərinin dialektlərində də eyni anlamda işlənir. Tərf, istiqamət bildirən zərf kimi isə bu söz Türkiyə türkcəsində arxa, Azərbaycan türkcəsində arxa, başqırd türkcəsində arxa, qazax türkcəsində arxa, qırğız türkcəsində arxa, özbək türkcəsində ərxə, tatar türkcəsində arxa, türkmən türkcəsində arxa, uyğur türkcəsində arxa (4, 24-25) fonetik variantlarında işlənir. Arxa sözü Mahmud Kaşğarının lüğətində arxa şəklində isim kimi ”arxa, kürək, köməkçi” anlamında qeydə alınmış və izah edilmişdir. XI əsrdə oğuz türkcələrində arxa sözü feil kimi də işlənmiş və “yoxlamaq, aparmaq, lənətləmək” mənalarını bildirmişdir. (3, 41-42)

M. Şirəliyev “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” adlı kitabında miqdar bildirən xeyləx zərfini qeydə almış və Azərbaycan dilinin Qazax və Qarabağ dialektlərində işləndiyini göstərmişdir :- Səni eşixdə xeyləx gözdədim (Qazax);- Dünən Əlinin dayısına xeyləx abırratmışam. (Qarabağ) Xeyləx şivə sözünün əsasında Azərbaycan ədəbi dilində işlənən xeyli leksik vahidi dayanır. Bu söz Türkiyə, Azərbaycan, özbək, uyğur türkcələrinə qarşılıqlı inteqrasiya edilmişdir. Belə ki, Azərbaycan türkcəsində xeyli şəklində işlənən bu söz Türkiyə türkcəsində hayli, özbək türkcəsində f j yla, uyğur türkcəsində f j eli fonetik variantlarında çıxış edir. (4, 326-327)

Beləliklə, türk dillərinin dialektlərində zərflər də özlərinə məxsus mövqelərə malikdir və türkologiyada zərflərin türk dillərinin dialektlərinə qarşılıqlı inteqrasiyasının araşdırılması müasir dövrümüz üçün olduqca aktuallıq kəsb edən problemlərdəndir. Zərflərdən ibarət dialektizmlərin demək olar ki, müəyyən bir hissəsi müasir türkcələrin həm dialektlərində, həm də ədəbi dillərində işlənərkəndir və bütün bunların həmin dillərin qanunauyğunluqları əsasında izah etmək bir məqalə çərçivəsinə sığa bilməz.

Ədəbiyyat

1. Kazımov. Q. Azərbaycan dilinin qrammatikası, Bakı, 2016

2. Rüstəmov. R. Quba dialekti, Bakı, 1961

3. Mahmud Kaşğari. Divani-lüğəti-it-türk. “Ozan”, Bakı, IV cild. 2006

Karşılaşdırılmalı türk lehçeleri sözlüğü. I hissə, Ankara, Kültür Bakanlığı. 1993

Kitabi- Dədə Qorqud, Bakı, 1988

6. Документы на половецком языке XVI в. Москва, 1967

7. Севортян Э.В. Этимологической словарь тюркских языков. М., 1974

Tanrıverdi. Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, “Elm və təhsil”, Bakı, 2012

Şükürlü. Ə. Qədim türk yazılı abidələrin dili. Bakı, Maarif, 1993

10. Дмитриев Н.К. Служебные имена в турецком языке. «Советское языкознание», III, 1937

11. Корш Ф.Е. Слово балдак и долгота гласных в турецких языках. «Живая старина», вып., 2-3, СПб, 1909

Zeynalov. F, Əlizadə S.”Tükənməz xəzinə”. “Kitabi- Dədə Qorqud”, Bakı, 1988.

Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri, Bakı, 1967

Mirzəzadə. H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Bakı, 1990

Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1964

Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2008

Açar sözlər: zərf, şivə, müasir, türkcə, dil

Key words: adverb, accent, modern , turkish , language

Ключевые слова: • наречие, говор, современный по-турецки язык

Xülasə

Məqalədə zərflərin türk dillərinin dialektlərinə qarşılıqlı inteqrasiya problemi ilk dəfə olaraq araşdırılmışdır. Məqalə türk dillərinin dialektlərinə dair bu vaxta qədər yazılmışlardan fərqlidir və burada inteqral istiqamətdə təsviri, müqayisəli üsullardan istifadə olunmuşdur. Zərflərdən ibarət dialektizmlərin demək olar ki, müəyyən bir hissəsi müasir türkcələrin həm dialektlərində, həm də ədəbi dillərində işlənərkəndir və bütün bunların həmin dillərin qanunauyğunluqları əsasında izah etmək, aydınlaşdırmaq olduqca aktualdır. Bu araşdırmamızda eyni zamanda türk dillərində və dialektlərində mövcud olan materiallar (zərflərdən ibarət dialektlər) qədim türk abidələrində qeydə alınmış materiallarla da tutuşdurulmuş və türk dillərinin dialektləri ilə əlaqədar şəkildə şərh edilmişdir. Zərflərlə bağlı türkoloji dialektologiyada hələ də bir sıra çətinliklər və tədqiqini gözləyən problemlər qalmaqdadır və bunlardan biri də zərflərdən ibarət olan dialektizmlərin türk dillərinin dialektlərinə qarşılıqlı inteqrasiyasıdır.

Məqalə təkcə Azərbaycan dialektologiyası üçün deyil, ümumiyyətlə, türkologiya üçün də olduqca əhəmiyyətlidir.

Summary

In this article the problem of the mutual integration of adverbs has been investigated for the first time in the dialects of Turkic languages. The article is different from those which were written about Turkic languages until now. Here the descriptive and comparative methods have been used in the integrated direction. Almost a certain part of our dialects consisting of adverbs is being processed in both dialects of modern Turkic languages and literary languages and to clarify and explain all these on the basis of the laws of the same languages is extremely actual.

In this investigation, in the same time the materials available in Turkic languages and (dialects that contain adverbs) have also been confused with materials registered in ancient Turkish monuments, and interpreted in connection with dialects of Turkic languages.

There are still some difficulties related to the adverbs and the problems awaiting the investigation in Turkological dialectology and also one of these our dialects that contain adverbs are the mutual integration to the dialects of the Turkic languages. The article is very important not only for dialectology of Azerbaijan, but also for turkology in general.

Резюме

Впервые исследована проблема интеграции наречий в диалекты тюркских языков. Статья отличается от ранее написанных о диалектах тюркских языков, и здесь используются в интегральном направлении описательные, сравнительные методы. Почти определённая часть диалектизмов, состоящих из наречий, употребляется как в диалектах, так и в литературных языках современных тюркских языков, и очень актуально объяснение, уточнение всех этих явлений на основе закономерностей рассматриваемых языков. В данном исследовании материалы, имеющиеся в тюркских языках и диалектах (диалекты, состоящие из наречий), сопоставляются с материалами, отмеченными в древних тюркских памятниках и комментируются в связи с диалектами рассматриваемых языков. В тюркологической диалектологии, связанной с наречиями, все ещё имеются некоторые трудности и проблемы, ожидающие своего исследования, и одной из них является взаимная интеграция диалектизмов, состоящих из наречий, в диалектизмы тюркских языков.

Статья очень важна не только для азербайджанской диалектологии, но и для тюркологии в целом.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva